

reception by Ukrainian sixties. The main focus is on the individual modes of artistic representation of the existential dimension of the frying pan concept of «freedom» in their poetic discourse.

Keywords: *philosophical intertext, reception, free space, existential existence, sixties, concept.*

DOI 10.31909/2663-7103.2019-(6)-16

УДК 81'373.7'37

Ірина Циганок, Анна Павленко

(м. Ізмаїл)

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ СОМАТИЗМОМ В УКРАЇНСЬКІЙ, БОЛГАРСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Національно-культурна специфіка фразеологічних одиниць становить предмет наукового зацікавлення багатьох сучасних мовознавців. Йдеться про праці А. Вежбицької [5], М. Журавель [6], Г. Луганської, Д. Мальцевої [10], Л. Олексієнко [9], Ю. Степанова [14] та В. Телії [15]. Їхні наукові студії переконливо засвідчують *актуальність* опису фразем національно-культурної значимості. На думку Л. Зайнуліної, фразеологізми називають національно-специфічними одиницями мови, оскільки вони «акумулюють і передають із покоління в покоління культурний потенціал народу, в них виявляються особливості будь-якої національної мови, неповторним чином виражається дух та своєрідність нації» [7, с. 115].

Серед фразем з НКК численну групу становлять одиниці з соматичним компонентом. Внутрішня форма таких ФО сформована завдяки метафоризації. Соматичні фразеологізми аналізували вітчизняні та зарубіжні дослідники на матеріалі різних мов, зокрема: української діалектної (Н. Скоробагатько [13]), англійської (А. Блюм [3]), естонської (Ф. Вакк [4]), української, польської, англійської (І. Патен [11]). Використовуваність соматизмів у складі стійких сполук учені пов'язують з освоєнням людиною навколишнього світу. Особлива

значущість у номінаційних процесах соматизмів зумовлена антропоморфізмом аналогізації предметного світу у свідомості людини.

Мета нашої розвідки полягає в контрастивному описі соматичних фразеологізмів української, болгарської та англійської мов.

На думку О. Селіванової, «в українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями соматизма є: 1) *голова* – предикат фізіологічної та розумової дії, пам'яті, психічних і емоційних станів людини, її поведінки, розумові здібності, життя – смерть; 2) *очі* – спектр зорового сприйняття, знання, спостережливість, досвідченість, кмітливість, знаки людської поведінки, експресивне позначення психоемоційних і фізіологічних станів; 3) *вухо* – слухове сприйняття; 4) *ніс* – підсвідоме, інтуїтивне передбачення, марнославство, уподібнення до гострого предмета» [12, с. 86].

За нашим спостереженням, у фразеології трьох мов виявлено високу частотність таких соматизмів: *голова/глава/head*, *мозок/мозък/brain*, *очі/очи/eyes*, *вухо/ухо/ear*, *ніс/нос/nose*, *ноги/крака/feet*.

ФО з компонентом *голова* притаманні як позитивні, так і негативні значення, порівняймо: укр. *мудра голова* [2], *голова на плечах*, *голова варить* [2], *тверда голова* [2], *світла голова* [2], *з натоптаною головою* [2], *має лій в голові* [2] – зі значенням 'розумний, мудрий' і англ. *an old head on young shoulders/a wise head on young shoulders* (букв. стара голова на молодих плечах/мудра голова на молодих плечах) – зі значенням 'мудрий, досвідчений' [1], *a clear head* – означає 'здатність швидко та спокійно мислити у складній ситуації' [1].

Негативну семантику виявлено в таких паралелях: укр. *капустяна голова*, *каша в голові*, *в голові полова*, *голова не варить*, *голова, як корито*, *а думає рік*, *голова дубова* [2] і болг. *дървена глава*, *букова глава* [16]. Ці фраземи у значенні 'дурень' засвідчують асоціати українців з капустою, половиною, кашею, дубом, ялиною, коритом, а болгар з буком, деревом. До того ж в українській мові зафіксовано до означених одиниць і фразеологічний синонім без соматизму, але з астральною лексемою *зірок з неба не хапає* та фразеологічний антонім *світла*

голова на позначення ‘розумник’, а укр. *забивати собі в голову* і болг. *забивам в главата си* [16] обидва етноси використовують з однаковим значенням ‘запам’ятовувати непотрібне’. Приблизно з такою ж семантикою виявлено англ. *have no head for something* – ‘не мати можливості щось зрозуміти’ [1], *lose one's head* – ‘втратити голову, бути божевільним’ [1].

Фраземи з соматизмом *мозок/мозък/brain* частотніші в англійській мові. В них реалізується метафорична модель *розумова діяльність – мозок*. У ході зіставлення встановлено позитивну і негативну конотацію, наприклад: англ. *have more brains in one's little finger than one has in the whole body* (букв. мати більше мізків у мізинці, ніж у всьому тілі) – бути інтелігентним [8, с. 332], англ. *get your brain in gear* (букв. отримати мозок як знаряддя) – ‘чітко й ефективно мислити’ та укр. *пошевелити мізками, напружити мозок* та болг. *изсушете главата си* – ‘добре подумати’; і навпаки англ. *be all brawn and no brains* [1] (букв. маючи всі м’язи, не мати мізків), а щодо українського відповідника *порожня голова* та болгарських еквівалентів *дървена глава, празна глава*, то вони без соматизма *мозок*.

У досліджуваних ФО з компонентом *очі/очи/eyes* спостережено метафоричну модель *розуміння – орган зору / очі*. Загальновідомо, що очі символізують розум, здатність опанувати інформацію, уважність, спостережливість, порівняймо: укр. *в чотири ока* – ‘уважно’ [2], *гостре око* – ‘пильно’ [2], *міряти очима* – ‘дивитися оцінюючи’ [2], *впиватися (їсти) очима* – ‘пильно дивитися’; *стріляти очима* – ‘поглядати’ [2], *прясти очима* – ‘поглядати на різні боки’ [2] і болг. *яжте очите* – ‘уважно дивитися’, *играй с очите си* – ‘загравати’ [16] та англ. *have an eye for* – ‘бути спритним’ [1], *have eyes in the back of your head* (букв. мати очі на потилиці) – ‘знати все, що відбувається навколо тебе’ [1], *open the eyes* (sen. *with the eyes open, eyes open*) – ‘повне розуміння чого-небудь, тямущість, сприйнятливність’ [1] тощо.

Якщо людина має зір, *як у орла* (укр.) – *eagle eye* (англ.), то ця ознака її спроможності бачити найдрібніші деталі є змістом означеної ФО. А от фразу *берегти, як зіницю ока* (укр.), *пазете се от очите на ученика* (болг.)

та *appleofone'seye* (англ.) у значенні 'зіниця ока, світло очей' викорисовують у трьох мовах, якщо йдеться про щось важливе, дороге для людини.

За нашою вибіркою, до цієї метафоричної моделі відносимо фраземи з негативним значенням, як-от: укр. *дивитися ласим оком* – 'з корисливими намірами' [2], *дивитися вовчим оком* – 'жадібно' [2], *аж око в'яне* – 'моторошно' [2], *лихе око* – 'недоброзичливо' [2], *замилювати очі* [2] і болг. *омиротворени очи* – 'говорити неправду' [16], англ. *to blear the eyes, to cut a dash, to throw dust in someone's eyes, to humbug smb., to pull the wool over smb.'s eyes* – 'втрачати пильність, обманювати' [1]; укр. *різати правду-матку в очі* та синонімічне *сказати в очі* – 'відверто висловлюватися' [2], з цим же значенням болг. *казвам в очите* та англ. *if someone had half an eye* (букв. якщо хтось мав би не пів ока) – 'якби згадана людина не була такою дурною, тупою, неухважною' [18], *to be blind in one eye* (букв. бути сліпим на одне око) – 'брак інтелекту' [18].

Зафіксовано також цікаві фразеологізми з компонентом *ніс*, наприклад: укр. *на носі* – 'скоро' [2], *на комариний ніс* – 'дуже мало' [2], *говорити під ніс* – 'нерозбірливо' [2], *підняти вгору ніс* – 'самовпевненою' [2], *до носа кочергою не дістати* – 'пишатися' [2], *бачити далі свого носа* – 'бути далекоглядним' [2]; *водити за ніс* і болг. *водя за носа някого* – 'обманювати' [16], укр. *утерти носа* і болг. *натрия носа на някого* – 'довести свою перевагу над ким-небудь' [16]; англ. *to look down one's nose at somebody / with one's nose in the air / to turn up one's nose to / keep one's nose out of smth. / look down / turn up one's nose at smb* – за спостереженням В. Хмари, «позначають таку рису характеру, як пихатість, погордливість» [17].

Показовими переважно для української мови є фраземи з соматизмом *вуха*, незначну кількість таких ФО виявлено й у болгарській та англійській мовах, порівняймо: укр. *до вух посміхатися* – 'щиро, широко відкриваючи рот' [2], *вуха в'януть* – 'слухати неприємне' [2], *повні вуха* – 'дуже багато' [2], у *вухах тріщить* – 'дуже голосно' [2], *пропускати повз вуха* – 'не реагувати' [2], *доходити до вуха* – 'бути в курсі всього' [2], *одним вухом чути* – 'неухважно'

[2], *слухати обома вухами* – ‘уважно’ [2]; укр. *піднімати вуха* і болг. *опъвам / опъна ушите* – ‘напружено прислухатися’ [16] та англійська фразема *have nothing between the / your ears* [20], що вказує на відсутність когось у тому місці, де він повинен бути. В усіх трьох мовах фіксуємо ФО *закохатися по вуха* (укр.), *да се влюбиш в ушите си* (болг.) і *Head Over Heels* (англ.) зі значенням ‘дуже закоханий’.

Серед соматичних фразеологізмів виявлено одиниці з лексемами *язик*, *зуби*, наприклад: укр. *тримати язик за зубами* – ‘бути стриманим’ [2], *вчепитися зубами* – ‘міцно тримати’ [2], *відірвати від зубів* – ‘силоміць забрати’ [2], *класти зуби на полицю* – ‘голодувати’ [2], *цидіти крізь зуби* – ‘говорити невиразно’ [2], *скреготати зубами* – ‘гніватися’ [2], *плескати зубами* – ‘тремтіти’ [2]; болгарські відповідники фіксуємо до українських ФО з соматизмом *язик*, порівняймо: укр. *на моїм язичку крутиться* і болг. *на езика ми се врти* зі значенням ‘хочу сказати, знаю, але забув’ [16]; укр. *гострий на язик* і болг. *острият на езика* означають ‘дотепний’ [16]; укр. *мати довгий язик* і болг. *имате дълъг език* [16] мовці використовують на позначення балакучих людей; а в англійській мові зафіксовано такі ФО з семантикою ‘мовчати’ – *bite your tongue* – ‘прикуси свій язик’ [1] (цей м’який вислів використовують, коли людині радять замовкнути); синонім *put a sock in it* – вираз різкий – означає ‘заткнися’ (дослівно, будеш мовчати, засунувши собі шкарпетку в рот) [1]; англ. *have one's eye-teeth cut* [8, с. 507] (букв. зрізати зуби) використовують на позначення досвідченої, мудрої людини.

Ряд українських фразеологічних варіантів та їх болгарських відповідників з соматизмом *серце/сърцето* вживають зі сталою семантикою ‘хвилюватися, турбуватися’, наприклад, укр. *серце кров'ю обливається, серце завмирає, серце зайшлося, серце розривається* [2] і болг. *кръв капи от сърцето, сърцето ми замира, сърцето ми се къса* [16]. В англійській мові зафіксовано з цим значенням не менш показову синонімію та варіативність ФО з лексемою *heart*, як-от: *to lie (або lie heavy) at one's heart / to weigh on (або upon) one's heart / to weigh on (або upon) the heart of one* [1].

Фраземи з соматизмом *нога* більш частотні в англійській мові, наприклад: *foot – toputone’sbestfootfirst* (‘просуватися якнайшвидше, поспішати’) [1], *leg – legfailone* (‘ноги підгинаються’) [1]; *givelegbail* – (жартівливе ‘дати ноги під заставу, втекти, ховатися’) [1], *shakealeg* – (‘рухатись швидше’) [1], *heel – toshowacleanpaairofheels* (дослівно *показати пару каблуків* – ‘дуже швидко бігти’) [1]. В українській та болгарській мовах відповідно зафіксовано фразеологічні одиниці типу *без задніх ніг та без задните крака* зі значенням ‘дуже втомлений’; *мати твердий ґрунт під ногами* та *имам почва под краката си* з семантикою ‘почувати себе цілком певно в чому-небудь’ тощо. Українська фразологічна єдність *накивати п’ятами* – ‘втекти’ має англійський відповідник *turntail* – (дослівно *повернути хвіст* – ‘злякатися, втекти’).

Отже, фразеологія української, болгарської й англійської мов формувалася протягом багатовікового історичного розвитку мовної творчості народів, їхніх контактів з іншими етносами. Виявлено, що соматичний код культури в українській мові частотно репрезентовано ФО з такими найменуваннями частин тіла, як голова, очі, язик, вухо, нога, п’ята; в болгарській мові – глава, език, очи, сърцето, нос; в англійській – *foot (leg), heel, head, brain, eyes, nose*. Синонімією й варіативністю, позитивним та негативним значенням визначається українська фраземіка з соматизмами голова, очі, ніс, язик, зуби; англійська – з лексемами *brain, eyes, leg*; болгарська – з номенами глава, език.

Подальше студіювання означеної теми пов’язуємо з вивченням соматичних фразем на матеріалі діалектної фразеології нашого поліетнічного регіону.

Список використаної літератури:

1. Баранцев К. П. (2005). Англо-український фразеологічний словник. Київ : Знання. 1056 с. URL : <https://bookree.org/reader?file=593072&pg=15>. Pdf (дата звернення : 15. 09. 2019).
2. Білоноженко В. М. (2003). Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка. 1104 с. (Словники України).

3. Блюм А. (2000). Семантические особенности соматической фразеологии. Москва : АСТ-пресс. 20 с.
4. Вакк Ф. О. (1964). О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02. Таллин. 23 с.
5. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Москва : Языки русской культуры, 1999. 783 с.
6. Журавель М. Історія і стан дослідження англійської та української фразеології. *Людина. Комп'ютер. Комунікація: збірник наукових праць*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 170-172.
7. Зайнулина Л. М. Композиционная семантика производного слова (на материале английского, немецкого, русского, башкирского и французского языков). Уфа : Р ИО БашГУ, 2005. 188 с.
8. Кунин А. В. (2006). Большой англо-русский фразеологический словарь. Изд-е 5-е, перераб. Москва : Русский язык. Медиа. 1210 с.
9. Луканська Г. А., Олексієнко Л. І. (2011). Національно-культурна специфіка англійських фразеологічних одиниць з власними назвами: основні підходи до виявлення. *Мова і культура*. Вип. 14 (8). С. 74-81.
10. Мальцева Д. Г. (1991). Страноведение через фразеологизмы. Москва : Высшая школа. 173 с.
11. Патен І. М. Соматичний компонент у складі фразеологічних одиниць зі значенням переміщення у просторі (на матеріалі української, польської та англійської мов). *Проблеми гуманітарних наук*. Серія «Філологія». Вип. 36.
12. Селіванова О. О. (2004). Нариси з української фразеології. Психокогнітивний та етнокультурний аспекти. Київ-Черкаси. 276 с.
13. Скоробагатько Н. О. (2009). Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східноєвропейських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луганськ. 20с.
14. Степанов Ю. С. (2001). Семиотика: Антологія. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга. 702 с.

15. Телия В. Н. (1993). Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к пониманию). *Славянское языкознание*. XI Международный съезд славистов. Москва : Наука. С. 302-314.

16. (2011). Українсько-болгарський фразеологічний словник = Украинско-български фразеологичен речник / Уклад. К. К. Потапенко-Калоянова. Київ : [Б. в.]; Одеса: СМІЛ. 374 с. URL : http://chtyvo.org.ua/authors/Potapenko_Kateryna/Ukrainsko-bolharskyi_slovnyk/. pdf (дата звернення : 26. 11. 2019).

17. Хмара В. В. (2014). Фразеологічні одиниці із соматичним компонентом ніс в східнослов'янських та західногерманських лінгвокультурах: зіставний аспект. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці : Видавничий дім «Родовід». С. 280-289.

18. Ayto J. (2010). *Oxford Dictionary of English Idioms*. Oxford : Oxford University Press. 416 p. URL : <https://global.oup.com>. Pdf (дата звернення : 10. 11. 2019).

Анотація

Циганок Ірина, Павленко Анна. Фразеологізми з компонентом соматизмом в українській, болгарській та англійській мовах

У статті здійснено зіставний аналіз соматичних фразеологічних одиниць в українській, болгарській та англійській мовах. Ці фраземи розглядаються як засіб вияву національно-культурної семантики кожної з мов. Соматичний код в українській мові виражають фразеологізми з лексемами голова, очі, язик, вухо, нога, п'ята; в болгарській – голова, язик, очі, серце, ніс; в англійській – нога, мозок, голова, очі, ніс. Фразеології трьох мов притаманна синонімія та варіативність, однак найбільшою мірою це стосується української та англійської мов.

Ключові слова: фразеологізми, національно-культурний компонент, соматизм, внутрішня форма, фразеологія, фонові знання.

Summary

Tsyganok Iryna, Pavlenko Anna. Phraseologisms with a component of somatism in Ukrainian, Bulgarian and English

The article presents a comparative analysis of phraseological units with the component somatism in Ukrainian, Bulgarian and English. These phraseological units are considered as a means of expressing the national cultural semantics of each language. The somatic code Ukrainian is expressed by phraseological units with tokens head, eyes, tongue, ear, leg, heel; in Bulgarian – head, tongue, eyes, heart, nose; in English – leg, brain, head, eyes, nose. Phraseological synonyms and variants are characteristic more for the Ukrainian and English languages.

Key words: *phraseological units, national cultural component, somatism, inner form, phraseology, background knowledge.*